

ÖYRƏNMƏ FƏALİYYƏTİNİN FUNKSIYALARI, STRUKTURU VƏ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Öyrənmə fəaliyyəti şəxsiyyətin idrak fəallığı və onun inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. İdrak fəaliyyəti fərd və mühit arasında müvazinət yaradaraq insanın davranışını tənzim edir və onun gələcəyə münasibətini təmin edir. İdrak mürəkkəb psixi fəaliyyət kimi öz tərkibinə idrak prosesləri ilə yanaşı emosional və iradi prosesləri də daxil edir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi zəminində idrak motivləri formalaşır və nəticədə çoxcəhətli idrak fəaliyyəti baş verir. Öyrənmə fəaliyyəti idrak fəaliyyətini aktuallaşdırır və müəyyən motivlərlə şərtlənərək şəxsiyyətin idrak fəallığını bu və ya digər istiqamətə yönəldir.

Öyrənmə fəaliyyətinin tarixən formalaşan və möhkəmlənən funksiyaları vardır ki, bu da öyrənmə prosesindən bilavasitə idrak proseslərinin inkişafında müstəsna rol oynayır. Bu funksiyaların icrası şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını və sosializasiyasını təmin edir. Öyrənmə prosesinin üç mühüm funksiyası vardır və bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir:

1. Təlimləndirici funksiya- bilik və bacarıqlara yiyələnməyi özündə ehtiva edir.
2. Tərbiyələndirici funksiya- mənəvi və estetik dəyərlər, dünyagörüşü, davranış normaları və s. ilə sıx bağlıdır.
3. İnkişafetdirici funksiya - öyrənmə prosesi zamanı fərd bütün istiqamətlərdə inkişaf edir: nitqi, təfəkkürü, emosional-iradi, motiv-tələbatlar və sensor-perseptiv sferası inkişaf edir.

Öyrənmənin və ya təlimin psixoloji strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək olar: idrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri və vəzifələri, tədris işləri, özünə nəzarətə keçən nəzarət, özünü qiymətləndirməyə keçən qiymətləndirmə.

Öyrənmənin strukturunda təlim məqsədləri və vəzifələrinin də özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Başqa sözlə, öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirəcək şəkildə təlimə çevrilir, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verən tədris işləri də onun strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Bu cür işlərə, birinci növbədə, icraedici (təhrikedici) işlər daxildir. Öyrənmə adam həmin tədris işlərindən istifadə etmədən müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə bilməz. Bu cür işlər insanı fəaliyyətə yönəldən işlərdir. Ona görə də burada öyrənmənin motivləri öz təsirini göstərir. Proqram məqsədli işlərə gəldikdə, bu cür tədris işləri proqram tələblərini ödəməklə bağlı olan şifahi və yazılı çalışmalardan, laborator işlərindən və s. ibarət olur. Fəal-əmaliyyətli tədris işləri şagirdlərin aqli inkişafına təkan verir, onları sadəcə reproduktivlikdən uzaqlaşdırır. Onlar oxuduqlarını yadda saxlayıb, yada salmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda həmin materialı dərk edir, anlayırlar.

Adətən, öyrənmənin psixologiyasında müvəffəqiyyətini təmin edən amilləri daxili və xarici olmaqla iki yerə bölmək olar. Öyrənmənin daxili amillərin bir növ subyektiv amillər adlandırmaq mümkündür. Bu cür subyektiv amillərdən xüsusilə təlimin motivlərini aid etmək olar.

Psixoloji ədəbiyyatda öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən daxili amil kimi diqqət və yönəlişliyə xüsusi yer verilir. Bizə hər an saysız-hesabsız cisim və hadisələr təsir edir. Bunların içərisindən hal-hazırda bizə lazım olan, tanımaq və öyrənmək, mənimsəmək istədiyimiz cisim və hadisələri ayrıca, seçə bilmədən qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail ola bilmərik. Bunlar isə diqqətin bilavasitə iştirakı olmadan mümkün deyil. Xüsusilə təlim fəaliyyətində diqqətin oynadığı rolu nəzərə alaraq K.D.Uşinski yazmışdır: "Diqqət şüurumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Ona görə də şagirdləri təlim prosesində həmin qapını açıq saxlamağa alışıdırmaq lazımdır". Təcrübə göstərir ki, müəllim dərstdə şagirdlərin diqqətini təşkil etməyi bacarmasa heç bir informasiyanı mənimsədə bilməz. Ona görə də diqqət öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən ən mühüm daxili amillərdən biri kimi özünü göstərir. Bu cəhəti nəzərə alaraq müəllim təlim prosesində diqqətin qanunauyğunluqlarından geniş istifadə etməlidir.

İnformasiyanın seçilməsi, işlənməsi və onlardan istifadə edilməsi prosesində insan şəxsiyyətinin təzahür etmə halını psixoloqlar yönəlişlik adlandırırlar. Yönəlişlik dedikdə, tələbatı müəyyən tərzdə təmin etməyə hazırlıq başa düşülür. Yönəlişlik müəyyən bir fəaliyyətdə şəxsiyyət tərəfindən dərk edilməyən hazırlıq halıdır. Aparılmış müşahidə və eksperimentlər fərdin yönəlişliyinin təlim fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmişdir.

Məsələn, psixoloji eksperiment zamanı iki qrupda eyni material eyni yolla öyrədilmiş, hər iki qrupda eyni miqdarda təkrar aparılmışdır. Lakin qrupların birinə qabaqcadan xəbərdarlıq edilmişdir ki, həmin materialı necə öyrəndiklərini soruşana qədər bir daha təkrar aparılmayacaq, istənilən vaxt onlar yoxlanıla bilərlər. İkinci qrupa materialı öyrənmək tapşırıqların bildirmişdir ki, yoxlamadan əvvəl mütləq materialı bir daha təkrar etməyə imkan olacaqdır. Sonradan gözlənilmədən hər iki qrupda sorğu aparılmışdır. Nəticədə birinci qrupa nisbətən ikinci qrupun nümayəndələri bir daha təkrar edəcəklərini zənn edərək materialı pis yadda saxlamışdır(11).

Öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillər təlim materialının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər çoxdur. Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar həmin xüsusiyyətlərin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Təlim materiallarının xarici amil kimi öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xüsusiyyətlərindən birincisi onun məzmunudur. Təlim materiallarının əsas məzmununu məlumatlar, anlayışlar, prinsiplər, qaydalar, bacarıq və vərdişlər təşkil edə bilər. Həmin məzmunun düzgün seçilməsi təlimin səmərəliliyi üçün zəruridir. Təlim materialları məzmunca dolğun, anlayışları dəqiq açacaq, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olmalıdır.

Təlim materialını öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amil mühüm xüsusiyyəti onun formasıdır. Adətən, təlim materialları müxtəlif formaya malik ola bilər. Forma etibarilə o, əşyavi, obrazlı, sözlü və simvolik şəkildə ifadə edilir. Təlim materialının göstərilən formalarının hər birinin özünə məxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də təlimin həmin formalarından və onların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öyrənmə, mənimsəmə də müxtəlif şəkildə gedir. Bu baxımdan təlim prosesində həmin cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Müəyyən yaş dövründə təlim materiallarının müvafiq formasından istifadə olunması öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloji tədqiqatlar əsasında materialın formaca düzgün tərtib edilməsinə verilən psixoloji tələblər müəyyənləşdirilmişdir. Bu tələblər düzgün əməl edilməsi təlim materiallarını şagirdlərin səmərəli şəkildə öyrənmələrinə imkan yaradır. Belə tələblərdən biri fikir istinadların, mətnin quruluş "vahidinin" qabarıq şəkildə verilməsidir. Bu tələbə görə təqdim edilən təlim materialının əsas cəhətlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Material elə tərtib olunmalıdır ki, əsas cəhətləri bir-birindən dərhal fərqlənə bilsin, onları birləşdirmək, qruplaşdırmaq və ümumiləşdirmək mümkün olsun (A.A.Smimov).

Öyrənmənin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən xarici amillərdən biri də təlim materiallarının çətinlik dərəcəsidir. Öyrənmənin səmərəliliyə, onun sürətinə və düzgünlüyünə bu amilin böyük təsiri vardır. Materialın çətinliyi onda olan informasiyaların məktəblinin idrak imkanlarına müvafiq olmaması ilə müəyyən edilir. Materialın ayrı-ayrı ünsürləri arasında əlaqənin zəif olması, onun bir tərkib hissəsinin özündən sonra gələn tərkib hissəsinə ətraflı aydınlaşdırma bilməməsi, səbəb-nəticə əlaqəsinin pozulması, ardıcılığın itməsi, mətn daxilində qayda və tərifləri üzə çıxarmaq imkanı verən ümumiləşdirilmənin zəif olması materialın çətinlik dərəcəsinə artırır. Ona görə də bu cür materiallar şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilir.

Təlim materialının öyrənməyə təsir edən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun əhəmiyyətidir. Materialın əhəmiyyətlik dərəcəsi müxtəlif səhələrlə bağlı ola bilər. Material, ola bilsin ki, şagirdlərə təqdim edilmiş digər materialları mənimsəmək, qarşıda duran məsələni həll etmək, yeni məlumatlar əldə etmək şagirdlərdə şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətini formalaşdırmaq və s. baxımından əhəmiyyətli olsun. Bunların hamısında materialdan insanın faydalanması nəzərdə tutulur. Əgər verilmiş təlim materialı heç cür faydalanmağa imkan vermirsə, onun öyrənilməsi də bir o qədər səmərəsiz olacaqdır. Çox vaxt dərslərdə və ya şagirdlərə təqdim olunan əlavə ədəbiyyatdakı materiallar bu tələbə cavab vermədiyinə görə şagirdlər tərəfindən rəğbətə qarşılanmır, əksinə asanlıqla psixoloji doyumluluq yarada bilərlər. Ümumiyyətlə götürüldükdə təlim materialının əhəmiyyətliyi qnostik (idrakı), praktik (əməli), etik (əxlaqi), estetik (bədi), sosial (ictimai), tərbiyəvi (pedaqoji) səhələri əhatə edir.

Lakin buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, materialın təkcə öz-özlüyündə əhəmiyyətli olması onun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsinə təmin edə bilər. Öyrənmənin müvəffəqiyyətlə getməsi üçün material şagird üçün əhəmiyyətlik kəsb etməli, onun tələbat və maraqlarına cavab verməlidir. Təlim materialının anlaşılacağı da onun öyrənilməsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Psixoloqların apardıqları müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, anlaşılılıq dərəcəsi yüksək olan materiallar daha tez mənimsənilməklə yanaşı bu prosesdə buraxılan səhvərin miqdarı da az olur və həmin material uzun müddət yaddan çıxır. Anlama öyrənmənin səmərəli yollarından hesab olunur. Şagird öyrəndiyini anlamalıdır. Materialın mənasını düzüst və dərinləndirən anlayaraq öyrənmənin mexaniki öyrənmədən fərqli olduğu sübhəsidir. Şagird dərinləndirən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənasını anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün daha çox təkrar tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası anlaşılaraq öyrənilən materialdan tez unudulur.

Tədris materialının strukturu, quruluşu da onun öyrənilməsinə, yaxşı və ya pis mənimsənilməsinə öz təsirini göstərir. Materialın bu xüsusiyyəti onun anlaşılılıqlığı ilə sıx bağlıdır. Materialın anlaşılılıqlığı yeni ilə köhnə, məlum olmayanla məlum olan arasındakı əlaqəyə, materialın strukturu isə bu əlaqənin necə, hansı yollarla yarandığına əsasən müəyyən edilir.

Materialın həcmi də onun mənimsənilməsinə təsir edən mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Mənalı təlim materialının həcmi yalnız mənimsənilməsi tələb olunan yeni anlayış və işlərin miqdarı ilə ölçmək mümkündür. Bu cür materialın həcmi eyni zamanda onda müəyyənləşdirilən əlaqələrinin və mühakimələrinin miqdarı ilə də ölçmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, məhz bu cəhətlər nəzərə alınmadıqda şagirdlərin öyrənməli olduqları mənalı materialın həcmi dərslə və dərslər vəsaitlərində ya tələb olunduğundan artıq, ya da aşağı səviyyədə olur ki, bunların hər ikisi şagirdlərin öyrənməsinə mənfi təsir göstərir. Materialın həcmindən artıq şişirdilməsi, şagirdlərdə yorğunluq, materiala qarşı ikrah hissi yaradır. Şagirdlər belə materialdan birtəhər yaxa qurtarmağa çalışırlar. Materialın həcmi az olduqda, daha doğrusu buradakı yeni anlayış və əlaqələrin miqdarı həddindən aşağı olduqda material şagird üçün maraqsız olur.

Nəhayət təlim materialının emosionallıq dərəcəsi də şagirdlərin həmin materialı mənimsəmələrinə xüsusiyyət kimi özünü göstərir. Buraya materialın cazibədarlığı, şagirdlərdə müəyyən hissə və emosiyaya yarada bilmə xüsusiyyətlərini aid etmək olar. Adətən, şagirdlərdə qüvvətli müsbət hissi hal yaranan material cansıxıcı materiala nisbətən asan öyrənilir və yadda saxlanılır. Mənfi emosional təsirə malik olan material isə bəzən pis, bəzən də cansıxıcı materiala nisbətən yaxşı yadda saxlanılır.

İnsanın öyrənməyə, təlim fəaliyyətinə təhrik olunmasında xarici və şəxsi mənbələrin rolu da az deyildir. Xarici mənbələr insanın həyat və fəaliyyətinin sosial şəraiti ilə müəyyən edilir. Burada insanın hansı davranış tərzini və fəaliyyət növünü seçməsi ilə bağlı onun qarşısına qoyulan tələblər, ondan gözlənilən nəticələr və müvafiq fəaliyyət növünü yerinə yetirməsi üçün imkanların, obyektiv şəraitiin olması əsas götürülür.

Təcrübə göstərir ki, insan davranışının qeyd etdiyimiz daxili, xarici və şəxsi stimulları təlim fəaliyyətlə əlaqələndikdə onun müvəffəqiyyətinə əsaslı təsir edir. Başqa sözlə təlim fəaliyyətinin motivasiyası sahəsi formalaşmış olur.

Təlim materiallarının mənimsənilməsi tələbələrə dərslə, dərslər vəsaiti və başqa mənbələrlə işlədikləri vaxtda yaranır. Bu isə onların oxu qabiliyyətlərindən də asılıdır. Oxu bütün ali psixi funksiyaların birbaşa iştirak etdiyi mürəkkəb, kompleks bir prosesdir. Oxu mətnin qavrayış və anlaşma prosesləri bir-biri ilə əlaqəlidir və birləşməsindən ibarətdir. Mətn oxuduğunda mətn qavrayışının koqnitiv, konativ və affektiv komponenti fərqlənir. Oxucunun mətnin qavranılması çərçivəsində koqnitiv komponenti mətnin informativ məzmununu göstərir: mövzu sahəsi, təsviri, funksional stil. Mətn qavrayışının konativ (davranış) komponenti kontekstində mətnə verilən məlumatların istifadəsi istiqamətləri məsələni həll edilir. Qavrayışın affektiv komponentində isə oxucunun mətnə münasibəti və ümumi dəyərlərə söykənən təsvir mövzusunə mənsub olduğu bildirilir.

Mətnin anlaşılması mətnin məqsədi və strukturundan asılı olaraq oxuma strategiyasının dəyişdirilməsi qabiliyyətinə malikdir. Mətn - öyrənməyə yönəlmiş, biliklərin mövcudluğunun əsas formasıdır. Mətn mənalı daşıyıcıdır, bu da onunla aparılan işin əsas məzmunudur. Mətnin daxili mənası yazıçı tərəfindən dəqiq bir plan, proqram şəklində həyata keçirilir və mətnin birləşdirilməsinə, bir məntikli zəncir şəklində mətnin açıq şəkildə qurulmasına kömək edir. Mətnin strukturunda təsvir edilən müəllifin mənası analitik və sintetik emal mövzusu olur. Nəticədə, tələbə mətnə mənalı obyektləri, informativ faktları fərqləndirir. Bu obyektlərin tapılması və anlayışı mətnin adlandırma və mənalılandırma vasitəsi ilə qatlanmış formada əks etdirmək imkanı yaradılır. Mənimsəmə prosesi fəallaşır və informasiyanın gələcək xatirəsi və istifadəsi asanlaşır.

Oxu fəallığı şagirdlərin və tələbələrin müstəqil öyrənmədə ən vacib məqamlardandır. Universitetdə tədris prosesinin effektivliyi tələbələrə oxu vərdişlərinin inkişafından asılıdır. Bəzi insanlar özləri oxu vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təəssüf ki, hər kəs bunu edə bilmir. Araşdırmalar göstərir ki, həm məktəb şagirdləri, həm də universitet tələbələri oxu bacarıqlarının formalaşmasında çatışmazlıq göstərilir. Demək olar ki, müasir təlim prosesinin ayrılmaz hissəsi olan oxu fəaliyyətinin inkişafı öyrənmənin səmərəli təşkilini təmin edən amillərdəndir.

Öyrənmənin, yaddasaxlanmanın səmərəli yollarından istifadə olunmasından da çox asılıdır. Öyrənmənin yaddasaxlanmanın səmərəliliyini artıran bu cür tərzlər çox və müxtəlifdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq. Dərslə öyrənmənin, yaddasaxlanmanın bilavasitə müəllimlə bağlı səmərəli yollarından biri kimi şagirdlərdə öyrənilən materiala qarşı idrak maraqlarının aşılmasını, başqı sözlə, təlimin daxili motivlərinin inkişaf

etdirilməsini göstərmək olar. Müəllim şagirdlərdə öyrəndiklərinə qarşı idrak marağı yaratdıqda şagirdlərin öyrəndiklərini yaddasxlamaları da səmərəli olur.

Yaxşı öyrənmək və yaddasxlamamanın səmərəli şərtlərindən biri də müəllimin dərslər zamanı şagirdlərin diqqətini səfərbər edə bilməsidir. Bu baxımdan dərslərdə şagirdlərin diqqətini öyrənilən obyekt üzərinə yönəltmək, onun ətrafında mərkəzləşdirmək ən zəruri şərtlərdəndir.

Öyrənilən materialın daha yaxşı yaddasxlanılması qarşıya qoyulmuş yaddasxlama məqsədi, yaddasxlama müddətindən də asılıdır. Yaddasxlamamanın səmərəli yollarından biri də öyrəndiklərini anlamadır. Əgər müəllim verdiyi materialın şagirdlər tərəfindən anlaşılmasına nail olarsa yaddasxlama da bir o qədər davalı və səmərəli olur. Müəllimin öyrətdiyi materialları həyatla əlaqələndirməsi də yaddasxlamamanın səmərəliliyinə müsbət təsir edən şərtlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Əlizadə Ə.Ə, Bayramov Ə.S Psixologiya. Bakı, 2002.
- 2.Həmzəyev M.Ə Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991, səh. 70-144
- 3.Əlizadə Ə.Ə Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998, səh. 34-82
- 4.Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı,1993, səh. 62-83
- 5.Маркова А.Н. Формирование мотивации учения в школьном возрасте. М., 1983
- 6.Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении.М.,1972
- 7.Матюшкин А.М. Отстающие в учении школьники . Проблемы психического развития .М.,1986
- 8.Ильясов И.И. Структура процесса учения. М., 1986
- 9.Кабанова. Меллер Е.Н. Учебная деятельность и развивающее обучение. М., 1981
- 10.Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. М., 1972
- 11.Якиманская И.С. Развивающее обучение . М., 1979, с 7-104

Açar sözlər: *idrak fəallığı, öyrənmə fəaliyyəti, öyrənmənin funksiyaları*

Ключевые слова: познавательные активность, учебная деятельность, функции обучение

Key words: cognitive activity, process learning activity, learning functions

Резюме

Учебная деятельность является одним из основных факторов развития познавательной активности личности. Познавательная активность, обеспечивая взаимоотношения индивида со средой, регулирует поведение и определяет перспективы на будущее. Познавательная активность имеет сложную организацию и включает наряду с познавательными процессами эмоциональные и волевые процессы. В статье раскрывается роль функций и структурных компонентов учебной деятельности для развития познавательной активности, особо подчеркивается их значение для процесса социализации и всестороннего развития личности. Успешность запоминания материала и его усвоения зависит от цели запоминания, от длительности хранения выученного материала и от сформированности навыков чтения.

Summary

Educational activity is one of major factors of development of informative activity of the personality. Informative activity, providing relationship of the individual with society, regulates behavior and defines prospects on the future. The informative activity has the complex organization and includes emotional and strong-willed processes along with informative processes. In article the role of functions and structural components of educational activity for development of informative activity reveals, their value for process of socialization and all-round development of the personality is highlighted. The success of storing of material and its assimilation depends on the storing purpose, on storage period of the learned material and on formation of skills of reading.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova